

ТАРИХ

КӨНЬЯК УРАЛДА БАШКОРТТАР ҺӘР ВАКЫТ ЙӘШӘГӘН

КӨНЬЯК УРАЛ ТЕРРИТОРИЯҢЫНДА ТӨРКИ ТЕЛЛЕ КӘБИЛӘЛӘР
БӨЙӨК КҮСЕНЕҮ БАШЫНДА IV-V БЫУАТТАРЗА БАРЛЫККА КИЛӘ

МИХАИЛ ХӘБИРОВ,
тыуған якты өйрәнүсә

VI быуат уртаһында Көнъяк Урал Төрки кағанаты власы астында була. IX-X быуаттарза урындағы халыҡ ике төркөмгә бүленеп йәшәй. Уларзың береһе Византия (Рум) менән сиктәш булған бәшнәктәр менән күрше территорияларза, икенсене Волга Буйы Булғарияһына яҡын территорияларза йәшәгән һәм болғар батшаһына сәйәси бәйләлектә булған.

Академик Р. Г. Кузеев фекеренсә, башкорттарзың боронғо тарихы Уларзың Көнъяктан Бөгөлмә калкыулығы далаһына Волгаға сығыу менән күсеп килеүенән башлана. Был Территорияны Р. Кузеев «Боронғо Башкортостан» менән тиңләштерә, унда XII быуатка тиклем башкорт этносы формалаша.

Боронғо башкорт этносының нигезен бөйөн, үсәргән, түңгәүер, тамъян, бәйләр кәбиләләре тәшкит иткән. Көнъяк Урал буйында башкорттар болғар-мадьяр төркөмө кәбиләләре: юрматы, йәнәй, ғәйнә-тархан, байлар һәм башкалар менән бәйләнешкә инә. Артабанғы үсеш этабында көнбайыш һәм Көнъяк Урал алдының урындағы кәбиләләре, бахмут мәзәниәте (фин-угыр тел төркөмө) вәкилдәре һәм, моғайын, аландар һәм сарматтар менән катнашкандар.

XI-XIII быуаттарза Көнъяк Уралға күсмә башкорт әйле кәбиләләре артабан килеп ултыра. Уғыз нәселенән булған кәбиләләр Көнсығыш Урал аръяғында, Әй һәм Йүрүзән йылғалары бассейндарында, ғәзәти күсеп йөрөү маршруттары буйынса йәшәй. Кузеев төньяк-көнбайыш башкорттары менән беззең эраның 1-се мең йыллығында урындағы халыҡ араһында тура генетик бәйләнеш булдыра (исерек көрәшселәр, Бахмуттар).

Башкорттар хәзерге Башкортостандың төньяк биләмәләренә XII быуаттан һуңғына килгән, ә өстөнлөк иткән европеоид антропологик тибы көнбайыш күршеләре менән һуң аралашкандан һуң килеп сыккан, тип иһәпләй ул.

Башкорт ерзәре Алтын Урза составына инеү менән (1236 йыл), Уралға кыпсаҡ миграцияһының (XIII- XIV бы-

Башкорттар Арғаяш районы халкының 65 процентын тәшкит итә. Фотола – Мәтәл ауылында йәшәүсә Рәфина Сирәжетдинова. Марат АБДУЛВӘЛИЕВТЫҢ ФОТОҢЫ.

уаттар) яңы этабы башлана. Башкорттар составында башлыса көньякта һәм көньяк-көнсығышта яңы ырыу-кәбилә төркөмдәре барлыкка килә: казак, үзбәк һәм карағалпак этногенезында дөйөм компонентты тәшкит иткән кыпсаҡ, катый, табын һәм меңләләр.

Хәзерге Силәбе өлкәһенә үзәк һәм төньяк биләмәләрен кушылдыктары менән үзләштереләр. Иван Грозныйҙы ғәскәрзәр кулға алғандан һуң башкорттар батша хөкүмәтенән был ерзәргә жалованный грамота (1661 йылда раһланған) ала XVII б. башында Себер ханлығы колатылғандан һуң башкорттарзы артабан көнсығышка күсерәү дауам итә.

Тарихсы А.А. Дмитриев раһлауынса, улар «төп башкорт һәм ғөмүмән башка милләттәр өсөн Европанан Азияға барған юлдан», Урал тауҙарынан Оло Кәсле күленә, Караболка, Исәткә койған Синара кушылдығы буйлап хәрәкәт иткән. Тәүгеләрзән булып һалйоттар баһыла.

Ошо кыска ваҡыт эсендә улар төньякта Ухтуй заводтары биләмәһенә (хәзерге Ук-

тус калаһы райондарының береһе, мөхәррир иһкәрмәһе), Уй йылғаһына, көньякта Тубыл кушылдығына килеп ултыр, катый кәбиләһе бүленә. Көнбайыш катыйҙар – Ағизел йылғаһының үрге ағымын һәм Инйәр йылғаһы үзәнен, ә көнсығыш катыйҙар Урал һәм Урал аръяғы тауҙарын биләй, һуңыраҡ Дәүләт Думаһы Балакатай улусын барлыкка килтерә.

БӘКӘТИН ЫРЫУЫ БАШКОРТТАРЫ

1640 йылдарза бәкәтин ырыуы башкорттары «Өфөгә киткән» (Үрге ағымында Өфө йылғаһы күз уңында тотол, мөхәррир иһкәрмәһе). Бәкәтин ырыуы башкорттары. 1730 йылдарза «Бәкәтин улусы» Пермь губернаһының Екатеринбург һәм Шадринск өйәззәрендә киң территорияны биләй. XVII быуаттан алып тау-урман өлкәләре башкорттары Дим йылғаһының урман-дала үзәнендә малсылыҡ өсөн уңайлы ерзәргә керзәштәр сифатында күсенә башлан. XVIII б. башына көньяк-көнсығыш башкорттарзың бер өлөшө ар-

табан Волга аръяғына күсенә.

1620 йылдарза көнсығышта башкорт ерзәренең сиктәре Тубылға яҡынлаша, шул аркала калмыктар менән бәхәстәр килеп тыуа. Ә 1630 йылда хөкүмәт калмык тайшаларына (хандарына) Тубыл буйлап күсеп йөрөүзә тыйған. XVIII б. һунар яһағын сығарыу мақсатында башкорттар Тубыл һәм Тоғзақ йылғаларының үрге ағымына сыға. Бында ваҡыт үтеү менән башкорт ауылдары барлыкка килгән.

XVII-XVIII бб. башында әйле «...Әй һәм Урал аръяғы буйлап төрлө урындарза күлдәр буйлап» нығына; табындар: «...Ағизел түбәләрендә һәм Урал буйлап Яйыҡ, Уй түбәләрендә, Миәкә, күлдәр буйлап», Табын һәм Кара-Табындарзы ойштороп.

1644 йылда башкорт кенәзе Елигей «Долмат тигән картка» бәләкәй генә ер бүлеп биргән. Шул урында һуңынан Далмат монастыры барлыкка килә. Г.Ф. Миллерзың «Себер тарихы» китабында Әй волостары 1606 йылдан алып телгә алына. «Көңгөр юлынан» алыс түгел ерзә, Өфө йылғаһы буйында Сағыу йылғаһы буйында

йәшәгәндәр. 1730 йылдарза «... Урал аръяғында Миәс буйлап һәм күлдәр буйлап» һыҙғы улусы урынлаша. Башкорттарзың өпәй һәм бесәй кәбиләләренең асаба ерзәре (йылғаһың һул яғы буйлап), «...Өфө йылғаһы буйлап, Әй буйлап»; мырзаларзың «Йүрүзән буйлап» исемле асаба ерзәре була. Чусва, Пышма һәм Исәт йылғалары араһында катый, һалйот, бақатин, һеңрән, терһәк кәбиләләре йәшәгән. Уларзың күсмә тормошо Сылва һәм Ирән йылғаларына барып еткән.

1740-50 йылдарза мәскәүзәр үз ерзәренең байтаҡ өлөшөн Кәсле һәм Кыштым заводтарына ната. Асаба Бақаты ауылдары Ырыккүл, Бөйөн, Кирбес, Маян күлдәре буйлап калған. 1823 йылда Верхотур өйәзенән, Иртыш менән Обь йылғаһы араһына, Барабин далаһына барып етеп, копумовичтар менән кыңғырауҙар «алыс урындарға» китә.

Улар үз волостарын барлыкка килтермәгән XVIII б. башында табындарзың асаба ерзәре (кара: Асабалыҡ) Әй, Яйыҡ, Уй, Өйәлкә һәм Мейәс йылғаларының үрге ағымынан Урал аръяғы далаһына тиклем киңәйә.

▼ ШӘХЕС

КОТЛАЙБЫЗ!

Курайсы, Бәжикәй ауылы мәктәбе укытыусыны Илһам Йәғәфәров курай халык уйын коралын үстөрөгә һәм пропагандалауға зур өлөш индергәнә өсөн Башкортостан Республикаһы мәзәниәт Министрлығынан Курай Билдәнә менән бүләкләнде.

Награда XXII Республика Курай байрамының Гала-концертында тапшырылды. Сара Ғаты Сөләймәнов исемен йөрәтә һәм Башкортостандың Октябрьский калаһында үтте.

Лайыклы награда менән милләттәшебезҙе котлайбыз. Уның тәрбиәләнеүселәре, йәш курайсылар республика, төбәк конкурстарында даими катнашыусылар һәм еңеүселәр. Был юлы ла улар якшы нөзөмтәләр менән кайтты. Алмаз Бикмәтов Алмаз 1-се дәрәжә лауреаты булды. Курайсылар ансамбле-3-сө дәрәжә лауреаттары. Илгиз Хөснөтдинов, Аделина Сәйетғәлина, Аскар Котлохужин 1-се һәм 2-се дәрәжә дипломдар менән бүләкләнде. Котлайбыз! Етәксә, сәфәрҙе ойшо-

роусы Илһам Хәсәниән улына, Курайға һөйөү, үсеп килгән бы-уынды тәрбиәләгәнә өсөн рәхмәт һүзәрән уның уғыусылары еткерә.

Шәхси транспортында ул балаларҙы Бәжикәй ауылы мәктәбе, район администрацияһы ярзаһы менән алып бара һәм алып кайта. Ата-әсәләрҙә был изге эшкә ихлас кушыла. Тырыш милләттәшебез йәш курайсылар данын райондағына түгел, шулай итеп Республика кимәленә лә күтәрҙе.

Тәүге тапкыр был сарала курайсы Аскар Котлохужин катнашты. Уны ата-әсәһе алып барған. Аскарҙың әсәһе Йәнзилә Котлохужина әйтәүенсә, конкурсты юғары кимәлдә ойшторғандар. Кураторҙар уларҙы калдырмай һәр вақыт озатып йөрөгәндәр. Бай йөкмәткеле программа әҙерләнгән. Түкланыу, йәшәү зә каралған.

Арғаяш районы курайсылары Башкортостан Республикаһының мәзәниәт Министрлығына, халыктар үзәгенә зур рәхмәттәрән еткерә. Бындай иғтибар сит өлкәләрҙә йәшәүсә милләттәштәребезҙе канатландыра, яңы таланттар асыуға булышлыҡ итә.

Йәш курайсыларыбыҙҙы еңеүҙәре, Илһам Хәсәниән улын лайыклы наградалары менән тағы бер тапкыр котлайбыз. Яңы үрҙәр яулауын теләйбиз!

▼ ЯҢЫЛЫКТАР

«Аргужа» нисек үтә

Яратколдан кайтып барғанда, ошолар уйлап кыуандым: «Ярай әле вақытында башыма «Аргужа» район фольклор конкурсын ойштороу идеяһы килгән!».

Тап ошо конкурс нөзөмтәһендә районда матур фольклор коллективтары барлыкка килде. Уларҙың һәр бер сығышына шатланып, һокланып карайым.

Яраткол үзәк коммуналь-төзөлөш комплексының өс коллективы ғәзәти булмаған йолаларҙы күрһәттә. Тәүге тапкыр Ялтыр клубы катнашты. Унда тәүге азымдар яһаусы иҫ киткес коллектив барлыкка килде. Ялтырҙарҙа «Урлак аш» йолаһын күрһәттәләр Элек ауылдарҙа байрам ойшторғандар, урланған казған, тәкәнән, әтәстан һый-ниғмәт әҙерләгәндәр. Бер кем дә үпкәләмәнә, зарланмань, ошо йоланы аңлап кабул итте. Урланған әтәсте ялтырҙар бик күңелле бешергән (әлегә әтәс казанында бешкәнсе улар йырланы, уйнаны, бейене). Тамаша, якшы кәйеф өсөн ялтырҙарға зур рәхмәт. Афарин!

Безҙе Бикколда көтөп алдылар за инде. Сәхнә тәбиғәт образында бизәлгән, кош һайрауы ишетелә, түмәр өстөндә малай ултыра, камыштан курай киҫеп ала. Үлән өстөндә катын-кыздар самауыр сәйе эсеп ултыра, бесән сабыу тураһында һүз алып баралар. Был йола «Бесәнгә төшөү йолаһы» тип атала. Катын-кыздар йыйылған мәлдәрәндә мөхәббәт, ауыл вақиғалары тураһында ла һөйләшәп өлгөрҙөләр, йырланылар, бейенеләр... Күз алдымдан минең дә бала сағым, йәшлөгөм, бесән мәле үттә. Үлән еҫе, усактағы аш, үлән катыш хуш еҫлә сәй... Бик матур мәл. Якшы тәһсирәттәреһеҙ өсөн рәхмәт, бикколдар! Афариндар! Ә был вақытта Яраткол ауылы мәзәниәт йортоһоң «Хазина» фольклор коллективы кәләштең бирһәнен һандыкка һалып йыйҙы. Йола «Бирһә һандығы» тип атала (бүләктәр һалынған һандык). Кәләштең өйөнә әхирәттәре, туғандары, күршеләре йыйылған. Бүләктәр бирзеләр, теләктәр, юл теләктәрән әйттеләр. Улар бергәләп кәләш һандығын тултырыштылар. Йырҙар йырланды, бейенеләр. Әтәс кысыҡтанға тиклем байрам иткәндәр. Рәхмәт, яратколдар, күңелдәрҙе күтәрҙегеҙ, өләсәйҙәр йәшлөгөнә алып кайттығыҙ!

Милә СОЛТАНОВА,

«Аргужа» район фольклор конкурсы авторы.

▼ МИЛЛИ ИЖАД

Иске яралар

Безҙең гәзитәбеҙҙе даими укыусы Оло Куйһары ауылынан Мөхәмәт Әхмәт улы Камалов редакциябыҙға үзе ижад иткән бер шәлкем шиғырҙарын калдырып китте. Яңы авторыбыҙҙың күңел донъяһын бергәләшәп бер байкайыҡ әле!

ИСКЕ ЯРАЛАР

Нисә яҙы һалдат
каршы ала,
Еңеү сәскәләре кулында.
Йылдар үтә,
эммә яугирҙарҙың
Хәтерендә иске яралар.
Ауыр гөрһөлдәүең
тынғанына,
Күпме йылдар ята арала.
Тынғы бирмәй әрней
шул яралар,
Хәтер кылдарына кағыла.
Бына тағы хәтәр
гөрһөлдәүәр,
Кабатлана Украинала.
Ерҙә калған фашист
фетнәләре,
Йозрок янай тағы халкыма.
Хәҙер, яугир, һинең
оноктарың,
Калған фашистарҙы
кыйрата.
һинең рухың,
оноктарың өсөн,
һынау булыр бөйөк еңеүгә!
Май 2022 йыл.

ҮЛЕМҘЕЗ ПОЛК

Үлемһеҙ полк
атлай урамдан,
Алғы рәттә Еңеү байрағы.
9 май – Еңеү көнө,
Фашистарҙы тар-мар
иткән көн.
1418 көн һәм төн,
Дауам итте был
кәһәр һуғыш.
һуғыш бөтөп
кайта яугирҙар,
Күбеһе бит кире кайтманы.
Еңеү байрамы – хәтер көнө,
Хәтерләйбездә олатайҙарҙы,
Хәтерләйбездә өләсәйҙәрҙе,
Хәтерләйбездә һуғыш
балаларын.
Бына улар үлемһеҙ полкта,
Безҙең менән
бергә атлайҙар.
Уларҙың исемдәрән әйтәп.
Рухтарына тыңғы теләйек.
Март 2023 йыл.

АЗАТЛЫК ОРАНЫ

Алда-билдәһезлек һөрмө.
Ут-дауыл кайнай еремдә.
Азатлык ораны яңғырап,
Барлык ғәмәлдә солғаны.
Луганск, Донбассты
тапарға,
Кулын һуза
фашист калдығы.
Ситтән карап
тороу ғәзәте,
Безҙең бит канға һеңмәгән.
Луганск, Донбас
халкын курсалап,
Яуға күтәрелә бар илем.
Азатлыкка мохтаж был ергә
Ярҙам итеү изге кануныбыҙ.
Кәҙерләп үстөргән балаһын,
Улкай-бешкән емешен.
Изге фатихаларын биреп,
Яуға-озата әсәләр.
Йөрәк әрнеп һыҙлай, шанына
Баш кайнай төрҙө уйҙарған.
Моңоу күзҙәргә лә
шашынып,
Хужа була күз йәштәрә.
Төһһөн башығыҙға,
дошмандар,
Әсәләргән кара карғышы!
Октябрь 2022 йыл.

Башкортостанда оҫталыҡ дәресе

Арғаяш районы мәзәниәт йортоһоңда курайҙа уйнау буйынса оҫталыҡ дәресе үттә.

Башкорт халыҡ коралында уйнауға яратыусылар бөтә райондан йыйылды. Укытыуҙы Башкортостандың атказанған артисы, фольклорсы Юлай Ғәйнәтдинов алып барҙы. Был оҫтаһыуҙың инициаторы һәм ойштороусыһы – район һакимияте булышлығында Бәжикәй мәктәбе укытыусыһы, курайсыһы Илһам Йәғәфәров. Шулай үк Арғаяшка Учалы районынан башкорт курайҙарын эшләүсә Дим Мөжәүиров килде. Ул Акбаш мәктәбенә, Аграр колледждың йәш курайсылары һәм башка теләүселәр өсөн оҫталыҡ дәресе үткәрҙе.

Котлау менән

2023 йылдың 10 майында Хужа ауылынан хөрмәтле Нәсибуллина Мәһинур Сүптан кызы үзенең данлы юбилейын билдәләне.

Мәһинур Сүптан кызы 1933 йылда Арғаяш районының Мизиак ауылында тыуған. Бөйөк Ватан һуғышы башланғас, 4 класты тамамлап өлгөрә. Ул йылдарҙағы ауыр, кайһы берҙә түзөп торһоһоң балаларҙың өлөшөнә ауыр осорҙар тура килә, ләкин шуға карамаһтан, улар бөтә көсөн һалып эштәрҙе башкара: «һуғыш дауамында баһыуҙан сыкмайҙар: көндөз башаҡтар йыялар, төндә ташып бөтмәгән игенде карауыллайҙар, бесәнлектә ярҙам итәләр. һәр беребез Еңеү өсөн тир түккәнән белә ине!» – тип хәтеренә төшөрә юбиларша. 1954 йылда Левашев егетә Фәткулла Нәсибуллинға кейәүгә сыға. 6 балаға һүмер биреп, лайыклы тәрбиәләгәндәр, ә хәҙер 12 ейән-ейәнсәрә кыуандыра! Мәһинур Сүптан кызы хеҙмәт ветераны. Бөтә хеҙмәт эшмәкәрләге «Акбаш» совхозында малсылыкта үткән. Күп йыллыҡ һамыһы хеҙмәтә өсөн бер нисә тапкыр грамоталар, рәхмәт хаттары, киммәтлә бүләктәр менән наградаланды. Бер нисә тапкыр социалистик ярыштар еңеүсәнә.

Котлау менән Акбаш биләмәһә һакимияте.